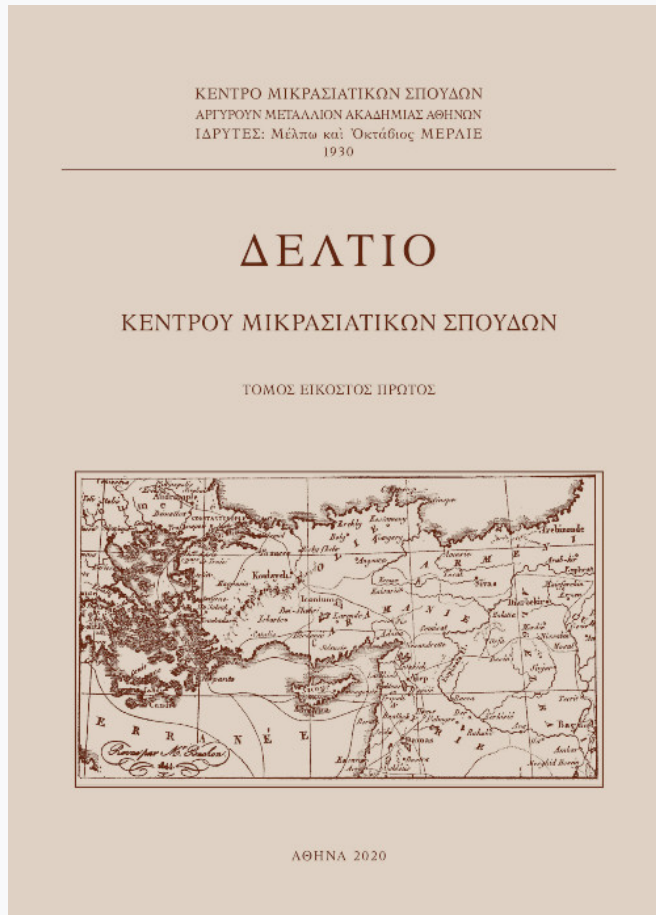

Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών

Τόμ. 21 (2020)

Ό Χρυσόστομος Σμύρνης πρὸς τὸν Ἐλευθέριο Βενιζέλο. Ἀνέκδοτες ἐπιστολὲς τῶν ἐτῶν 1913-1914

Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης

doi: [10.12681/deltiokms.26641](https://doi.org/10.12681/deltiokms.26641)

Copyright © 2021, Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Κιτρομηλίδης Π. Μ. (2021). Ό Χρυσόστομος Σμύρνης πρὸς τὸν Ἐλευθέριο Βενιζέλο. Ἀνέκδοτες ἐπιστολὲς τῶν ἐτῶν 1913-1914. *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 21, 11–24. <https://doi.org/10.12681/deltiokms.26641>

Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης

Ο ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ ΣΜΥΡΝΗΣ ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΕΛΕΥΘΕΡΙΟ ΒΕΝΙΖΕΛΟ.
ΑΝΕΚΔΟΤΕΣ ΕΠΙΣΤΟΛΕΣ ΤΩΝ ΕΤΩΝ 1913-1914

Τὸ ζήτημα τῆς ἀποκατάστασης τῆς τεκμηριωτικῆς ὑποδομῆς γιὰ τὴν κατὰ τὸ δυνατὸν πληρέστερη μελέτη τοῦ βίου, τῆς δράσης καὶ τῆς σκέψης τοῦ μητροπολίτη Σμύρνης Χρυσοστόμου Καλαφάτη, ἔχει ἤδη τεθεῖ στὴ συναφῆ μὲ τὸ θέμα ἐπιστημονικῆ φιλολογία.¹ Τὸ αἶτημα αὐτὸ τῆς ἔρευνας καθιστᾷ ἔτι σοβαρότερο ἢ πραγματικὰ κρίσιμης σημασίας παρουσία καὶ δράση τοῦ Χρυσοστόμου Σμύρνης στὸν συλλογικὸ βίον τοῦ γένους τῆ στιγμῆ τῆς κορύφωσης τοῦ δράματος τῆς ἐθνικῆς ὀλοκλήρωσης κατὰ τὸν ἀρχόμενο εἰκοστὸ αἰῶνα. Ὁ Χρυσόστομος Σμύρνης ἔχει καθιερωθεῖ στὴν ἱστορικὴ καὶ ἠθικὴ συνείδηση τοῦ σύγχρονου ἑλληνισμοῦ ὡς κορυφαῖος τῆς μικρασιατικῆς τραγωδίας, ὑπῆρξε ὅμως καὶ πρωταγωνιστὴς τῶν ἱστορικῶν πεπρωμένων τοῦ γένους. Οἱ ἀπόψεις, κρίσεις καὶ πράξεις του ὑπῆρξαν καταλυτικῆς σημασίας σὲ μιὰ ἱστορικὴ πορεία τῆς ὁποίας ἡ τραγικὴ ἱστορικὴ ἀπόληξη δὲν ἦταν κατ' ἀνάγκην νομοτελειακὰ καθορισμένη.

Ὡς ἐκ τούτου ἡ πολιτικὴ του σκέψη καὶ κρίση διαδέτουν βαρύτητα ἐξαιρετικῆς σημασίας γιὰ τὴν κατανόηση τῆς πορείας τῶν πραγμάτων. Ἐξ αὐτοῦ πηγάζει καὶ ἡ ἀνάγκη τῆς ὅσο πληρέστερης ἀποκατάστασης τοῦ corpus τῶν τεκμηρίων, τῶν μαρτυριῶν καὶ τῶν πηγῶν βάσει τῶν ὁποίων πρῶτον, δὲ κατασταεῖ δυνατὴ ἡ ἀνάκτηση τοῦ στοχασμοῦ του στὴν πληρότητά του· καὶ δεύτερον, ἡ ἀξιολόγηση τῶν κρίσεων καὶ τῶν ἀπόψεών του. Ἡ ἀνάγκη αὐτὴ παραμένει στοιχεῖο ὑπάρκτο καὶ ἀναντίρρητο τοῦ προβληματισμοῦ τῆς ἔρευνας, ὡς στοιχεῖο ἐθνικῆς ἐνδοσκόπησης καὶ αὐτογνωσίας. Αὐτὴ δὲ εἶναι μιὰ

Εὐχαριστῶ τοὺς Ἀλέξη Ἀλεξανδρῆ, Σταῦρο Ἀνεστίδη καὶ Δημήτρη Καμουζῆ γιὰ τὴ βοήθειά τους.

1. Βλ. Π. Μ. Κιτρομηλίδης – Ἀ.-Αἰ. Ταχιάος, «Ὁ Σμύρνης Χρυσόστομος πρὸς τὸν Θεσσαλονικῆς Γεννάδιο. Ἀνέκδοτη ἐπιστολὴ τοῦ 1914», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν* 19 (2015), σσ. 41-54, ἰδίως σσ. 41-43.

ανάγκη που δὲν ἀναιρεῖ ἢ ἀναμφίλεκτη ἱστορική δικαίωση τοῦ μητροπολίτη Χρυσοστόμου, τὴν ὁποία τοῦ ἐξασφάλισε ἢ μέχρις ἐσχάτων ἀφοσίωση στὸ καθῆκον, ἀφοσίωση που ἐπιστέφθηκε ἀπὸ τὸν στέφανο τοῦ μαρτυρίου.

Πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτὴ τῆς ἔρευνας καὶ τῆς κριτικῆς τῶν πηγῶν, ἔχει ἤδη ἐπισημανθεῖ καὶ ἡ εἰδικότερη ἀνάγκη τῆς ἀποκατάστασης τοῦ corpus τῆς ἀλληλογραφίας τοῦ Χρυσοστόμου. Ὁ κατὰ καιροὺς ἐντοπισμὸς καὶ ἡ δημοσίευση σωζομένων ἐπιστολῶν του² ἀπλῶς ὑπογραμμίζουν τὸ μεθοδολογικὸ αἴτημα τῆς βιογραφίας του καὶ ὑποδεικνύουν ὅτι πολλὰ ἀκόμη τεκμήρια ἀπομένουν νὰ ἐντοπιστοῦν καὶ νὰ τύχουν τῆς ἐνδεδειγμένης ἐπιστημονικῆς ἐπεξεργασίας, προτοῦ καταστεῖ δυνατὴ ἡ τεκμηριωτικὴ ἐπάρκεια γιὰ τὴν πληρέστερη κατανόηση τῆς πολιτικῆς του σκέψης.³

Πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτὴ ἀποβλέπει νὰ συμβάλει καὶ ἡ δημοσίευση τῶν δύο ἐπιστολῶν τῶν ἐτῶν 1913 καὶ 1914 τὶς ὁποῖες ὁ Σμύρνης Χρυσόστομος ἀπευθύνει πρὸς τὸν πρωθυπουργὸ τῆς Ἑλλάδας Ἐλευθέριο Βενιζέλο.

2. Βλ. Θ. Εὐδης, «Ἀνέκδοτο Γράμμα τοῦ Χρυσοστόμου Σμύρνης (19 Αὐγούστου 1920)», *Νέα Ἑστία* 843 (1965), σσ. 1156-1157· Κ. Μαμώνη, «Ἀνέκδοτος Ἐπιστολὴ Μητροπολίτου Χρυσοστόμου Σμύρνης», *Μικρασιατικὰ Χρονικὰ* 1Β' (1965), σσ. 403-410· Π. Μ. Κιτρομηλίδης, «Τὸ τέλος τῆς ἐθναρχικῆς παράδοσης. Μαρτυρίες ἀπὸ ἀνέκδοτες ἐπιστολὲς τοῦ Χρυσοστόμου Σμύρνης πρὸς τὸν Ἰωάνη Δραγούμη», *Ἀμητὸς στὴ μνήμη Φώτη Ἀποστολόπουλου*, Ἀθήνα 1984, σσ. 486-507· Α. Πολενάκης, «Μία ἄγνωστη ἐπιστολὴ τοῦ Χρυσοστόμου Σμύρνης, ἀπὸ 20-21 Αὐγούστου 1922», *Πολιτικὰ Θέματα* 737 (1989), σ. 37· Θ. Ἀγανωστόπουλος-Παλαιολόγος, «Δύο ἀνέκδοτες ἐπιστολὲς τοῦ ἐθνομάρτυρα Μητροπολίτη Χρυσοστόμου Σμύρνης πρὸς τὸν Καθηγητὴ Νεοκλῆ Καζάξη», *Παρνασσός* ΛΒ' (1990), σσ. 329-339· Τ. Κ. Καραντζαλῆς, *Μητροπολίτης Λεοντοπόλεως, Ἀνέκδοτοι Ἐπιστολαὶ Μητροπολίτου Σμύρνης Χρυσοστόμου (1867-1922)*, Ἀθήνα 1990· Κιτρομηλίδης – Ταχιάος, «Ὁ Σμύρνης Χρυσόστομος».

3. Ἀνυπολόγιστης σημασίας πηγὴ γιὰ τὴ μελέτη τῆς σκέψης καὶ τῆς δράσης τοῦ ποιμενάρχου τῆς ἰωνικῆς μητρόπολης εἶναι τὸ πλουσιότατο τεκμηριωτικὸ ὑλικὸ τὸ ὁποῖο συγκεντρώνεται στὴν ἔκδοση, *Τὸ Ἀρχεῖον τοῦ Ἐθνομάρτυρος Σμύρνης Χρυσοστόμου*, εἰσαγωγὴ-σημειώσεις Ἀλέξης Ἀλεξανδρῆς, Ἀθήνα 2000, τ. Α'–Γ'. Ἡ ἔκδοση τοῦ Ἀρχείου προσφέρει τὴν ἀναγκαίαν θεμελίωση γιὰ τὴ μελέτη τοῦ μεγάλου θέματος ἐν τοῖς πράγμασιν, ἀπαλλαγμένη ἀπὸ τὴ λογικὴ τῆς ρητορικῆς ἔξαρσης. Θὰ πρέπει, ὡστόσο, νὰ συνυπολογίζεταί τὸ γεγονός ὅτι τὸ Ἀρχεῖον δὲν ἀποτελεῖ ἐξαντλητικὴ συναγωγὴ τοῦ τεκμηριωτικοῦ ὑλικοῦ καὶ ὡς ἐκ τούτου ἡ ἔκδοσή του δὲν ἀναιρεῖ τὴ σημασίαν τῆς ἀνάγκης συγκέντρωσης καὶ σχολιασμοῦ τῆς λαθάνουσας ἀκόμη ἀλληλογραφίας τοῦ Σμύρνης Χρυσοστόμου καθὼς καὶ ἄλλων πρωτογενῶν τεκμηρίων που ἀφοροῦν τὸν βίον, τὴ δράση καὶ τὴ σκέψη του. Ὅρισμένα σχετικὰ τεκμήρια τῶν ἐτῶν 1912-1914 ἐπισημαίνονται στὴ συνέχεια στὸν ὑπομνηματισμὸ τῶν δύο δημοσιευόμενων ἐδῶ ἐπιστολῶν τοῦ Χρυσοστόμου Σμύρνης πρὸς τὸν Ἐλευθέριο Βενιζέλο.

Τὸ γεγονός ὅτι οἱ ἐπιστολὲς συνδέουν καὶ τεκμηριώνουν τὴ σχέση μεταξύ δύο κορυφαίων προσωπικοτήτων τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας προσδίδει σὲ αὐτὲς ἐξαιρετικὸ ἐνδιαφέρον καὶ εἰδικὸ βᾶρος κάθε ἄλλο παρά ἀμελητέο. Τόσο τὰ ζητήματα ποὺ θίγονται ὅσο καὶ ὁ ἐθνικὸς προβληματισμὸς ποὺ ἀναπτύσσεται στὰ σύντομα αὐτὰ κείμενα, τὰ καθιστοῦν σημαντικὰ μνημεῖα τῆς νεοελληνικῆς πολιτικῆς σκέψης σὲ μιὰ ἐξόχως κρίσιμη συγκυρία.

Ἡ πρώτη ἐπιστολή, μὲ ἡμερομηνία 13 Μαΐου 1913 διαβιβάζεται ἀπὸ τὸ Ὑπουργεῖο Ἐξωτερικῶν, μὲ ἔγγραφο τῆς Γενικῆς Διευθύνσεως Πολιτικῶν Ὑποθέσεων ἡμερομηνίας, 23 Μαΐου 1913, πρὸς τὸ Ὑπουργεῖο Στρατιωτικῶν μὲ τὸ ἐξῆς κείμενο:

Ἔχομεν τὴν τιμὴν νὰ διαβιβάσωμεν ὑμῖν
ἐγκλείστως ᾧδ' ἐπιστολὴν τῆς Α.Σ. τοῦ
Μητροπολίτου Σμύρνης πρὸς τὴν Α.Ε.
τὸν Κύριον Πρόεδρον τῆς Κυβερνήσεως.

Προφανῶς τὸ ἔγγραφο διαβιβάστηκε στὸ Ὑπουργεῖο Ἐξωτερικῶν διὰ τῶν ἑλληνικῶν διπλωματικῶν διαύλων στὴν Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία καὶ ἀπευθύνεται στὸν πρωθυπουργὸ ὑπὸ τὴν ιδιότητά του καὶ ὡς ὑπουργοῦ Στρατιωτικῶν, καθήκοντα τὰ ὁποῖα ἄσκησε ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς ἀνάληψης τῆς πρωθυπουργίας στίς 6 Ὀκτωβρίου 1910.⁴

Στὸ γράμμα του ὁ μητροπολίτης Χρυσόστομος θίγει δύο ζητήματα. Ἀρχίζει μὲ ἓνα εὐρύτερο πολιτικὸ ζήτημα, τὴν ἀνατροπὴ τοῦ μεγάλου βεζύρη Κιαμὴλ πασὰ καὶ τὴν ἀνάληψη τῆς διακυβέρνησης στὴν Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία ἀπὸ τὸ Νεοτουρκικὸ Κομιτάτο, τὴν Ἐπιτροπὴ Ἐνότητος καὶ Προόδου (Committee of Union and Progress).⁵ Τὴν ἐξέλιξη αὐτῆ ὁ Σμύρνης Χρυσόστομος κρίνει ὀλέθρια γιὰ τὸν ἑλληνισμὸ στὴν Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία καὶ ἀναφέρεται στὴν ἐπίταση τῶν διώξεων κατὰ τῆς ὁμογένειας στὴ Σμύρνη καὶ ἰδίως κατὰ τῶν Ἑλλήνων πολιτῶν.

Τὸ δεύτερο θέμα στὸ ὁποῖο ἀναφέρεται ὁ συντάκτης τῆς ἐπιστολῆς εἶναι

4. Βλ. Η. Gardikas-Katsiadakis, «Venizelos's Advent in Greek Politics, 1909-1912», *Eleftherios Venizelos. The Trials of Statesmanship*, P. M. Kitromilides, ἐπιμ., Ἐδιμβούργο 2006, σ. 98.

5. Βλ. E. J. Zürcher, *Turkey. A Modern History*, Λονδίνο-Νέα Υόρκη 1993, σσ. 111-116.

ἐκεῖνο τῆς ἐνίσχυσης τῶν οἰκογενειῶν Σμυρναίων ἐπιστράτων καὶ ἐφέδρων, οἱ ὅποιοι ἀπουσίαζαν ἀπὸ τῆ Σμύρνη καὶ τῶν ὁποίων οἱ οἰκογένειες δυσπραγοῦσαν. Τὸ φιλανθρωπικὸ αὐτὸ ἔργο ἔχει ἀναλάβει, ἀναφέρει ὁ μητροπολίτης, ἐπιτροπὴ ἐράνων, ἀποτελούμενη κυρίως ἀπὸ Ἕλληνες ὑπηκόους ἐγκατεστημένους στὴ Σμύρνη. Λόγω τῆς ὄξυνσης τῶν πραγμάτων μετὰ τὴν ἄνοδο τῶν Νεοτούρκων στὴν ἐξουσία, ὁ μητροπολίτης ἔκρινε ὅτι ἡ δράση τῆς ἐπιτροπῆς ἔπρεπε νὰ ἀνασταλεῖ. Γιὰ νὰ καλυφθεῖ ἡ ἔλλειψη ποὺ δημιουργήθηκε ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἐνίσχυση τῶν οἰκογενειῶν τῶν ἐπιστράτων ὁ μητροπολίτης Σμύρνης παρακαλεῖ τὸν Ἕλληνα πρωθυπουργὸ νὰ μεριμνήσει γιὰ τὸ ζήτημα.⁶

Ἡ ἐπιστολὴ εἶναι χειρόγραφη ἀπὸ χέρι γραφέα σὲ ἐπιστολόχαρτο τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Σμύρνης. Καταλήγει μὲ ἰδιόχειρη ἐπιφώνηση καὶ ὑπογραφή τοῦ Σμύρνης Χρυσοστόμου. Ἡ ἐπιστολὴ προέρχεται ἀπὸ τὰ Γενικὰ Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους στὴν Ἀθήνα, Συλλογὴ Δαμβέργη (φάκ. 15, 23/5/1913, Ὑπουργεῖο Ἐξωτερικῶν, Α΄ Πολιτικὸ Τμῆμα, 15982) καὶ ἐντοπίστηκε ἀπὸ τὸν ἱστορικὸ Παναγιώτη Δελή, ὑποψήφιο διδάκτορα στὸ Simon Fraser University, ὁ ὁποῖος ἐπέσυρε τὴν προσοχή μου σὲ αὐτὴν καὶ μοῦ τὴν παραχώρησε γιὰ δημοσίευση. Τὸν εὐχαριστῶ θερμὰ καὶ ἀπὸ αὐτὴν τὴ δέση.

Τὸ κείμενο ἔχει ὡς ἐξῆς:

ΙΕΡΑ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΣ ΣΜΥΡΝΗΣ

Ἐξοχώτατε,

Ὡς βεβαίως ἐπακριβῶς γνωρίζει ἡ ὑμετέρα ἐξοχότης, ἡ ἐν Τουρκία ἐν γένει καὶ ἰδίᾳ ἡ ἐν Σμύρνη πολιτικὴ κατάστασις καὶ ἡ θέσις τῆς ὁμογενείας, μετὰ τὴν πτώσιν τοῦ ὑπουργείου Κιαμὴλ Πασᾶ καὶ τὴν εἰς τὴν ἐξουσίαν ἄνοδον τοῦ ἀπαισίου Κομητάτου, ἀπελπιστικῶς ἐχειροτέρευσεν.

Αἱ πιέσεις, οἱ διωγμοὶ καὶ αἱ ἐκρήξεις τοῦ ἀγρίου καὶ πικροῦ μίσους καὶ καθ' ὅλων μὲν τῶν ἐν Σμύρνη ὁμογενῶν, ἀλλ' ἰδίᾳ κατὰ τῶν Ἑλλήνων πολιτῶν, κατήντησαν ἀφόρητοι. Οἱ δὲ κίνδυνοι, οὓς ἐγκυμονεῖ ἡ κατάστασις αὕτη, εἶνε προφανεῖς καὶ κατὰ πᾶσαν στιγμὴν ἐκσπῶσι κατὰ ἀθῶων, οἵτινες ἀθρόοι

6. Οἱ ἐπίστρατοι ἦταν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον Ἕλληνες πολίτες, κάτοικοι Σμύρνης καὶ ἄλλων περιοχῶν τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, οἱ ὅποιοι εἶχαν σπεύσει νὰ καταταγοῦν στὸν ἑλληνικὸ στρατὸ κατὰ τοὺς Βαλκανικοὺς Πολέμους.

ρίπτονται εἰς τὰς φυλακάς, ἢ ἐξορίζονται χωρὶς οὐδὲ οἱ ἀδῶσι κλητῆρες τῆς Μητροπόλεώς μου νὰ εὐρίσκωσι παρ' αὐτοῖς χάριν καὶ ἔλεος.

Πρὸς τοιαύτην παλαιότερον κινδυνώδη πραγμάτων κατάστασιν ἐθεωρήσαμεν ἔργον στοιχειώδους φρονήσεως νὰ ἀναστειλώμεν τὸ ἔργον τῆς ἐπὶ τῶν ἐράνων ἐπιτροπείας, ἐξ Ἑλλήνων ὑπηκόων ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἀποτελουμένης, καὶ προοριζομένης κυρίως διὰ τὴν συντήρησιν τῶν πενομένων οἰκογενειῶν τῶν ἐπιστράτων, καθόσον πολλὰ σημεῖα τῶν καιρῶν μᾶς ἔδωκαν τὸ ἐνδόσιμον νὰ προῖδωμεν ὅτι ἀνήκεστα δεινὰ καὶ συμφοραὶ ἀνεπανόρθωτοι ἐπικρέμονται κατὰ τῆς ὁμογενείας μας.

Καὶ ἠλπίζομεν μὲν ὅτι ἡ εἰρήνη εἶνε ἐγγὺς καὶ ἐπὶ θύραις. Πλὴν καὶ ἡ ἐλπίς ἡμῶν αὕτη ἐλέγχεται ἐκ τῶν πραγμάτων ἀπατηλή, διότι ἡ εἰρήνη ἴσως ἴσως ἀπέχει ἔτι μακράν.

Ἐπειδὴ δὲ αἱ ἀνάγκαι τῶν οἰκογενειῶν, τῶν ἐπιστράτων, τῶν ἀπόρων, εἶνε ἐπιτακτικά, μὴ ἐπιδεχόμεναι ἀναβολάς, καὶ ἐπειδὴ τὸ ἔργον τῆς συλλογῆς ἐράνων πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον ἐσταμάτησε, διὰ ταῦτα ἐθεώρησα καλὸν ὡς πρόεδρος τῆς ἐν λόγῳ ἐπιτροπείας νὰ καταστήσω τοῦτον γνωστὸν τῇ ὑμετέρᾳ ἐξοχότητι πρὸς τὸν σκοπόν, ὅπως εὐαρεστηθῇ καὶ δώσῃ τὰς ἀπαιτούμενας συστάσεις καὶ διαταγὰς ὅπου δεῖ, ἵνα καὶ οἱ ἐν Σμύρνη ἄποροι συγγενεῖς τῶν ἐφένδρων καὶ ἐπιστράτων ἀξιωθῶσι τοῦ εὐεργετήματος τῆς ἐκ τοῦ ταμείου τοῦ πολέμου παροχῆς τῶν νενομισμένων μηνιαίων πρὸς συντήρησίν των, δι' ὧν μετὰ τόσης προθυμίας καὶ ζήλου ἄχρι τῆς σήμερον ἐπήρκει ἐργαζομένη ἡ ἐν λόγῳ ἐπιτροπεῖα δαπανοῦσα μηνιαίως ἄνω τῶν ἐξ χιλιάδων φράγκων ἐκτὸς τῶν ἀποσταλέντων ἰδιαιτέρων κονδυλίων.

Ἐναπόκειται τῇ ὑμετέρᾳ φιλογενεστάτῃ καὶ καλοκαγάθῳ ἐξοχότητι ν' ἀποφασίσῃ καὶ διατάξῃ τὸ πρέπον καὶ συμφέρον.

Ἐποσημειοῦμαι μετ' ἄκρας ἐκτιμήσεως καὶ εὐγνωμοσύνης καὶ σεβασμοῦ.

Ἐν Σμύρνη τῇ 13ῃ Μαΐου 1913.

Τῆς ὑμετέρας περισπουδάστου μοι μεγαλοῦ ἐξοχότητος πρόθυμος εὐχέτης καὶ εὐγνώμων.

† ὁ Σμύρνης Χρυσόστομος

* * *

Ἡ δεύτερη ἐπιστολὴ φέρει ἡμερομηνία 7 Αὐγούστου 1914. Εἶναι ἀρκετὰ ἐκτενέστερη, δακτυλόγραφη σὲ ἐπιστολόχαρτο τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Σμύρνης, μὲ ιδιόγραφη ἐπιφώνηση καὶ ὑπογραφή τοῦ Σμύρνης Χρυσσοτόμου. Ἀνήκει σὲ ἰδιωτικὴ συλλογὴ στὴν Ἀθήνα.

Πρόκειται γιὰ σημαντικὴ μαρτυρία τῆς πολιτικῆς σκέψης τοῦ Χρυσσοτόμου Σμύρνης καὶ τῆς γενικότερης ἀντίληψής του γιὰ τὰ διακυβεύματα καὶ τὶς προοπτικὲς τῆς δραματικῆς συγκυρίας, ὅπως διαμορφωνόταν ἀκριβῶς τὴ στιγμὴ τῆς ἔκρηξης τοῦ Μεγάλου Πολέμου. Ὁ κορυφαῖος ἱεράρχης ἐμφανίζεται σφοδρὰ ἐπικριτικὸς γιὰ τὴν ἑλληνικὴ διπλωματία, ἰδίως σὲ σχέση μὲ τὴν ἐπιδίωξη κάποιος ἐξισορρόπησης τῶν διακρατικῶν σχέσεων στὰ Βαλκάνια καὶ ἐκφράζει δυναμικὰ τὴ δυσπιστία του ὡς πρὸς τὶς διαδέσεις τῶν βαλκανικῶν γειτόνων τῆς Ἑλλάδας ἀπέναντι στὰ ἐθνικὰ συμφέροντα τοῦ ἑλληνισμοῦ. Διάχυτη στὸ κείμενό του εἶναι καὶ ἡ ἀνησυχία του γιὰ τὶς ἐπιπτώσεις τῶν διεθνῶν συγκυριῶν στὴν τύχη τοῦ μικρασιατικοῦ ἑλληνισμοῦ. Οἱ ἀνησυχίες καὶ ἡ ἀγωνία ποὺ διαπνέουν τὴν ἐπιστολὴ του θὰ ἐπιβεβαιώνονταν δραματικὰ μόλις μερικὸς μῆνες ἀργότερα, τὸν Νοέμβριο τοῦ 1914, μὲ τὴν εἴσοδο τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας σὲ αὐτὸν στὸ πλευρὸ τῶν Κεντρικῶν Δυνάμεων,⁷ τῶν ὁποίων τὶς διαδέσεις βλέπει ἐπίσης μὲ φοβερὴ καχυποψία.

Ἡ ἐπιστολὴ ἀποτελεῖ εὐγλωττο τεκμήριο καὶ τοῦ γενικότερου ψυχισμοῦ τοῦ μητροπολίτη Χρυσσοτόμου, ποὺ ἐκφράζεται καὶ σὲ ἄλλες ἐπιστολὲς καὶ κείμενά του. Ἡ νέα αὐτὴ μαρτυρία ἢ ὁποία δημοσιεύεται ἐδῶ γιὰ πρώτη φορὰ συμπληρώνει τὴν εἰκόνα καὶ καθιστᾷ πληρέστερο τὸ ἀποτύπωμα τῆς προσωπικότητας, τῆς σκέψης καὶ τοῦ συναισθηματικοῦ κόσμου μιᾶς ἠρωικῆς ἱστορικῆς παρουσίας στὴν ὁποία ἐπιφυλασσόταν καὶ ὁ στέφανος τοῦ μαρτυρίου.

ΙΕΡΑ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΣ ΣΜΥΡΝΗΣ

Ἐξοχώτατε,

Τὰ ἐπισεσωρευμένα ἐρείπια ὅλων τῶν παραλίων καὶ πλείστων τοῦ ἐσωτερικοῦ χωρίων καὶ πόλεων τοῦ Μικρασιατικοῦ Ἑλληνισμοῦ, οὗτινος τὴν ἐξόντωσιν ὤμοσαν οἱ σατανικῶς ὑπὸ τοῦ ἀσβέστου καθ' ἡμῶν μίσους των ἐμπνεόμενοι καὶ ἔξωθεν ὑπὸ τῆς τριπλῆς συμμαχίας ὑποκινούμενοι κορυθαντιῶντες Νεότουρκοι, τὰ ἀεννάως ῥέοντα κρουνηδὸν πικρὰ δάκρυα τῶν ὄρφανῶν καὶ δυστυχῶν τὰ ὁποῖα δὲν δυνάμεθα νὰ στειρεύσωμεν, διότι ἡ κατάστασις

7. Βλ. Zürcher, *Turkey*, σσ. 116-119.

όσημέραι θαίνει εἰς χειροτέραν ἐπιδείνωσιν, ἡ ζοφερά καὶ μαύρη ἄποψις τῶν ἐνταῦθα ἐναπολειφθέντων δειλῶν καὶ πτωχῶν λειψάνων τοῦ Γένους μας, φρονῶ ὅτι μοι παρέχουσιν, ὡς ἀνωτάτῳ ἐνταῦθα θρησκευτικῇ καὶ πολιτικῇ καὶ ἐθνικῇ Ἀρχηγῷ, τὸ δικαίωμα νὰ ὁμιλήσω μετὰ παρρησίας καὶ πάλιν πρὸς τὴν Ὑμετέραν Ἐξοχότητα, Ἦν ἡ Θεία Πρόνοια ἔταξεν ἰδύντορα τῶν τυχῶν τοῦ ὅλου Ἑλληνισμοῦ μὲ τὴν παράκλησιν καὶ ἀξίωσιν ν'ἀκουσθῶ εὐμενῶς τὴν φορὰν ταύτην, διότι ἡ ὅλη πορεία τῶν πραγμάτων, ὡς ταῦτα ὑποπίπτουσιν εἰς τὴν ἀντίληψίν μας, μᾶς κάμνει νὰ τρέμωμεν ἐνταῦθα διὰ τὴν ὀλισθηρότητα τοῦ ἐδάφους ἐφ'οὗ περιπατοῦσιν οἱ Κυβερνήται τῆς Ἑλλάδος.

Ἐξοχώτατε, ἐν ᾧ τὸ πᾶν συγκλονεῖται καὶ συνταράσσεται, ἐν ᾧ κόσμοι ὀλόκληροι αἰῶνων καταπίπτουσι καὶ ἐπὶ τῶν ἐρειπίων των νέα κράτη μέλλουσι νὰ ἰδρυθῶσιν, ἐν ᾧ πάντα τὰ σεσηπῶτα μέλλουσι νὰ παραδοθῶσιν εἰς τὸ πῦρ καὶ τὸν ἀφανισμόν, καὶ νέοι κόσμοι ζωῆς καὶ δράσεως καλοῦνται καὶ ἔρχονται εἰς ὕπαρξιν, ἐν ᾧ ὁ Ἀνατολικὸς κόσμος τῆς Τουρκίας ὡς γεγηρακῶς καὶ σεσηπῶς βαδίζει ταχὺς καὶ ἀκατάσχετος πρὸς τὸν ἀσφαλῆ ὄλεθρόν του καὶ τοῦτο αἰσθανόμενος ἀποπειρᾶται νὰ συμπαρασύρῃ μεθ' ἑαυτοῦ εἰς τὸν ἀφανισμόν καὶ τοὺς ἔχοντας ζωὴν καὶ ἀκμὴν καὶ ἱστορικὴν σταδιοδρομίαν νὰ ἐπιτελέσωσι κατὰ Ἀνατολὰς λαούς, ἐν ᾧ πάντες ἀποκαρδοκοῦσι νὰ ἐξασφαλίσωσι δι' ἑαυτοὺς ὅσον τὸ δυνατὸν κάλλιστα καὶ μέγιστα ὠφελήματα, μόνῃ ἡ Ἑλληνικὴ Πολιτικὴ, ἀντιθέτως πρὸς τὴν ὅλην ἱστορικὴν σταδιοδρομίαν καὶ τοὺς ὑπὲρ τῶν εὐγενῶν ἰδεωδῶν ἀγῶνας τῆς φυλῆς φαίνεται ἀγωνιζομένη καὶ ζητοῦσα νὰ προσεταιρισθῇ τοὺς νεκρούς καὶ τοὺς κατὰ κρημνῶν βαδίζοντας καὶ νὰ στηρίξῃ τὰ ἱστορικῶς, λογικῶς καὶ ἠθικῶς ἀστήρικτα, καὶ πρὸς τοῦτο μονονουχὶ κάμνει ἐνέσεις εἰς τοὺς ἐτοιμοθανάτους ὀργανισμούς καὶ ἀφαιροῦσα δι' ὀδυνηρᾶς φλεβοτομίας τὸ ἴδιόν της αἷμα ἐγγέει αὐτὸ εἰς τὰ σεσηπῶτα μέλη τοῦ ἀσπαίροντος Κοκκίνου Θηρίου, παρορῶσα οὕτω τὰ ἱστορικὰ δίκαια καὶ φράττουσα τὸν δρόμον τῆς ἐθνικῆς μας σταδιοδρομίας.

Διότι τί εἶναι, Ἐξοχώτατε, ἡ τόσον πεισμώνως παρὰ τῆς Μητρὸς Ἑλλάδος ἐπιζητουμένη αὕτη συνεννόησις μετὰ τοῦ Θηρίου, ἦν ἐπιδιώκει ἡ νέα εἰς Βουκουρεστίον ἀποστολή; Καὶ τί ἄλλο εἰμὴ νὰ ἐξαγορασθῇ ἡ ἡσυχία καὶ νὰ παραταθῇ ἡ ζωὴ τοῦ Θηρίου καταδικαζομένου διὰ πολλὰς ἀκόμη δεκάδας ἐτῶν τοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς Ἀνατολῆς εἰς τὴν σκληροτάτην τῶν δουλειῶν;

Ἡμεῖς μετ' ἀπορίας διερωτώμεθα διατί ἡ Ἑλλὰς ἔχεται τόσον ἀπρίξ καὶ ἀναποσπᾶστος τῆς Συνθήκης τοῦ Βουκουρεστίου, ἥτις κατήντησε νεκρὸν γράμμα καὶ ἡ ὁποία ἡμέραν τινὰ θ' ἀποτελέσῃ, κατὰ τὴν πτωχὴν μου ἀντίληψιν, τὸ ἱστορικὸν τῆς φυλῆς ὄνειδος, διότι κατεδίκασε τὸν Ἑλληνισμόν

εἰς στενότερα ὄρια, ἐξερρίζωσεν αὐτὸν ἀπὸ χωρῶν, ἐν αἷς ἀπὸ χιλιάδων ἐτῶν ἐμεγαλουργεῖ, καὶ κατεβίβασε τὸν Βούλγαρον εἰς τὸ Αἰγαῖον ἵνα ἡμέραν τινὰ διεκδικῇ τὴν πόλιν τοῦ Κωνσταντίνου καὶ αὐτὴν τὴν ἐν τῇ θαλάσῃ κυριαρχίαν.

Ἐξοχώτατε, ὅσονδήποτε καὶ ἂν κατὰ τὰς εὐτυχεῖς ἡμέρας τῆς ἡγεσίας σας ἐμεγαλύνθη καὶ ἐδοξάσθῃ ἡ Ἑλλάς, ὅσηνδήποτε ἀκμὴν καὶ ἂν ἀποκτήσῃ διὰ τῆς εὐφυοῦς ἐκμεταλλεύσεως τῶν νέων πλουσιῶν ἐδαφῶν της, ὅμως δὲν δύναται νὰ συμπεριλάβῃ τὸν ἑλληνισμόν, δὲν δύναται δὲ νὰ ἐπεκταθῇ καὶ βορειότερον διότι τὰ ὄριά της ἐν Εὐρώπῃ ἀπεκρυσταλλώθησαν πλέον, καὶ ὄχι μόνον ἐλπίς ἐπεκτάσεως πρὸς τὰ ἐκεῖ δὲν δύναται νὰ ὑπάρξῃ, ἀλλὰ τουναντίον ἐπιβουλαὶ διαρκεῖς πρὸς σμίκρυνσιν καὶ περιορισμόν.

Εἰς ἡμᾶς φαίνεται πολὺ παράδοξον καὶ ἀπιστοῦμεν εἰς τὰ ὅσα καὶ τοὺς ὀφθαλμούς μας, βλέποντες νὰ θέλῃ ἡ Ἑλλάς, κρατοῦσα ὡς ὄπλον τὰ ῥάκη τῆς συνθήκης τοῦ Βουκουρεστίου, νὰ περιορισθῇ εἰς τὰ ὄριά της ἐπιλήσμων τῶν ἀκαταμαχίτων ἱστορικῶν καὶ ἐθνολογικῶν καὶ γεωγραφικῶν δικαίων της, τὴν στιγμήν καθ' ἣν δὰ ἔχη ὑπερδεν αὐτῆς Σερβίαν δέκα πέντε ἑκατομμυρίων καὶ Ῥουμανίαν πανίσχυρον καὶ διαρκὲς φόβητρον ὡς δαμόκλειον ξίφος ἐπικρεμαμένην κατ' αὐτῆς καὶ ἐτοιμὴν νὰ συνθηκολογῇ μετὰ τοῦ πλειοδοτοῦντος ἵνα καταπνίγῃ καὶ τὸ ἐλάχιστον κίνημά μας πρὸς ὑποστήριξιν τῶν ἐν Ἀνατολῇ δικαίων μας.

Τὰ ἔθνη δὲν πρέπει νὰ πτήσωσι πρὸ τῶν προσκαίρων θυσιῶν, ἀλλὰ νὰ ῥίπτωνται ἀκατάσχετα εἰς τοὺς ἀγῶνας καὶ τοὺς κινδύνους ἔστω καὶ ἂν πρόκειται ἀκόμη προσωρινῶς νὰ συντριβῶσι, διότι ὀφείλουσι ν' ἀποδνήσκωσιν ἐνδόξως ὑπὲρ τῶν ἰδανικῶν καὶ νὰ φεύγωσι τὸν διὰ φθίσεως καὶ μαρασμοῦ θάνατον.

Νῦν δὲ κατὰ τὴν γενικὴν ἐκκαθάρισιν δὰ στεφανωθῶσιν ὄχι οἱ ῥάθυμοι καὶ καθυστεροῦντες, ἀλλ' οἱ προκινδυνεύοντες καὶ πολεμοῦντες ἔστω καὶ ἂν προεξανιστάμενοι ῥαπισθῶσιν ὡς συμβαίνει νῦν μὲ τὴν Σερβίαν.

Ἀκόμη καὶ ἂν εἶναι προαποφασισμένον νὰ ἴδῃ ἡ Ἑλλάς συνασπιζομένης κατ' αὐτῆς Ῥουμανίαν, Βουλγαρίαν καὶ Τουρκίαν, ἀκόμη καὶ ἂν ἠττηθῇ ἐν τῷ ἀνίσῳ ὑπὲρ τῶν δικαίων της ἀγῶνι, καὶ πάλιν δὲν πρέπει νὰ καθυστερήσῃ, ὡς ἔπραξε δις ἄλλοτε κατὰ τὸν Κριμαϊκὸν πόλεμον καὶ κατὰ τὸν Ῥωσσοτουρκικὸν τοιοῦτον, ἀλλ' ὀφείλει ὑπεραμνομένη τῶν δικαίων της νὰ ξιφουλκήσῃ κατὰ τῆς ἀπίστου Τουρκίας, διότι τότε μόνον ὑπάρχει ἐλπίς ν' ἀναγνωρισθῶσι κατὰ τὴν ἐκκαθάρισιν τοῦ Ἀνατολικοῦ ζητήματος καὶ νὰ κατισχύσωσι τὰ δίκαιά της καὶ νὰ λάβῃ τὸν πρέποντα αὐτῆς κλῆρον.

Πᾶσα ἡ μετὰ τῆς Τουρκίας συνεννόησις ἀποκλείεται ἀπολύτως, διότι πᾶσα τοιαύτη πάντως δὰ γίνῃ εἰς βάρος τοῦ Ἑλληνισμοῦ, εἴτε τοῦ ἀπελευθερωθέντος, εἴτε τοῦ ἐκπατρισθέντος ἤδη ἐκ Μικρᾶς Ἀσίας, εἴτε τοῦ ἐναπολειφθέντος, ὅστις

καὶ αὐτὸς δὰ ἐξολοθρευθῆ. Πᾶσα δὲ τοιαύτη συνεννόησις, ἣτις ἤθελεν, ὃ μὴ γένοιτο, κατωρθωθῆ ἐν Βουκουρεστίῳ ἔσται πρωτοφανὲς ἐναντίον τῆς πατρίου ἱστορίας μας ἀδίκημα, καὶ ἐπειδὴ ὠρισμένως καὶ εἰς τὰς Θείας Βουλὰς ἀντίκειται παρομοίᾳ συμφώνησις Βελιάλ καὶ Χριστοῦ καὶ συνεννόησις Σταυροῦ μετὰ τῆς Ἡμισελήνου, ἡ τιμωρία τῆς τοιαύτης ἐρμαφροδίτου κατευθύνσεως δὰ ἔχῃ ἐν τῇ ἱστορίᾳ πικρὰν ἐκδίκησιν κατὰ τὸ προσεχὲς μέλλον διὰ τὸ Πανελλήνιον.

Μὴ δὲ τις εἴπῃ ὅτι μὴ δυνάμενοι νὰ προδικάσωμεν τὰ συνταράσσοντα τὸν κόσμον μεγάλα γεγονότα καὶ νὰ προεἰπώμεν ἀσφαλῶς τὴν ἔκβασίν των, χρεωστοῦμεν νὰ ὦμεν διστακτικοὶ καὶ πολὺ φρόνιμοι περὶ τῆς τηρητέας στάσεως· ὄχι· οἰαδήποτε καὶ ἂν εἶναι τὰ ἄγνωστα τοῦ μέλλοντος ἐν μόνον δὲν δύναται νὰ ἀνεχθῆ ἡ χριστιανικὴ ἡμῶν καὶ ἑλληνικὴ συνείδησις, νὰ συνταυτίσωμεν τὰς τύχας μας μετὰ τῶν οὐδὲν ἰδανικὸν μέχρι τοῦδε ἐξυπηρετησάντων Τούρκων καὶ Βουλγάρων καὶ πρὸ παντὸς τῶν Τούρκων, ὧν τὸ τέλος εἶναι ἀπώλεια.

Ἡ ἑλληνικὴ φυλὴ προορισμὸν ἔχει νὰ ἐξυπηρετήσῃ πολὺ εὐγενέστερα ἰδεώδη καὶ ἐν ἀνάγκῃ ν' ἀποθάνῃ μετὰ τοῦ δικαίου· ἀλλὰ ν' ἀτιμασθῆ κλείουσα ἐκουσίως τοὺς ὀφθαλμοὺς εἰς τὰ ἤδη γενόμενα φρικαλέα ἀδικήματα, ἐγκαταλείπουσα δὲ διὰ φανταστικὰ μελλοντικὰ ὠφελήματα ὀλόκληρα σύγχρονα ἑκατομμύρια ἀδελφῶν νὰ σφαδάζωσιν ὑπὸ τὴν πτέρναν τοῦ Θερίου, εἶναι ἐπονείδιστον καὶ ἡ ἀγρυπνοῦσα ὑπεράνω τῶν κεφαλῶν μας Πρόνοια δὲν θ' ἀφήσῃ νὰ συντελεσθῆ τοιοῦτον ἀνοσιούρημα.

Ἐπειδὴ δὲ «δικαιοσύνη ὑποῖ ἔθνη, ἔλασσονοῦσι δὲ φυλὰς ἀμαρτίαι», ἀναμένω νὰ ἴδω τὴν Ἑλλάδα οὐχὶ συμμαχοῦσαν μετὰ τοῦ Κοκκίνου Θερίου ἢ καὶ τοῦ Κιτρίνου ἀλλ' ἀναλαμβάνουσαν τὸν κατ' αὐτῶν ἀγῶνα, ὃν δὰ εὐλογῆσῃ ὁ Θεός, ὅστις δὰ συντρίψῃ πάντας τοὺς ὑπερασπιζομένους τὴν ἀδικίαν καὶ τὴν κτηνώδη βίαν, μεγάλους καὶ μικροὺς εἴτε οὗτοι λέγονται Γερμανοὶ καὶ Αὐστροῦγγροι εἴτε Τούρκοι καὶ Βούλγαροι, καὶ ἐπὶ τῇ προσδοκίᾳ ταύτῃ ἀποστέλλω πρὸς τὴν Ἑμετέραν Ἐξοχότητα θερμὸν νοερὸν ἐκ τῆς δούλης πατρίδος ἀσπασμὸν εὐχόμενος ὅπως ὁ Θεός, ὁ ἐπιστέφων τοὺς δικαίους ἀγῶνας, μεταβάλῃ αὐτὸν λίαν προσεχῶς εἰς εὐχαριστήριον μὲν πρὸς Αὐτὸν δοξολογίαν, εἰς εὐγνώμονα δὲ πρὸς ὑμᾶς ἐναγκαλισμὸν.

Ἐν Σμύρνῃ τῇ 7ῃ Αὐγούστου 1914.

Τῆς ὑμετέρας περισπουδάστου μοι Ἐξότῃτος ἐλάχιστος καὶ ταπεινὸς φίλος.

† ὁ Σμύρνης Χρυσόστομος

Τὰ ζητήματα τῆς ἑλληνικῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς τὰ ὁποῖα φαίνονται νὰ ἀπασχολοῦν καὶ νὰ ἐμπνέουν ἀνησυχία στὸν μητροπολίτη Χρυσόστομο περιλαμβάνουν κυρίως τὴ ρύθμιση τῶν σχέσεων τῆς Ἑλλάδας μὲ τοὺς βαλκάνιους γείτονές της καὶ τὴν Τουρκία κατὰ τὴν περίοδο μεταξὺ τῆς λήξης τῶν Βαλκανικῶν Πολέμων καὶ τῆς ἔκρηξης τοῦ Μεγάλου Πολέμου.

Ἡ Συνθήκη τοῦ Βουκουρεστίου στὴν ὁποία ἀναφέρεται μὲ μεγάλο σκεπτικισμό καὶ μᾶλλον ἀπαξιωτικά, ἐπισφράγισε τὸν Αὐγούστο τοῦ 1913 τὴν εἰρήνευση στὰ Βαλκάνια μετὰ τὸν Β΄ Βαλκανικὸ Πόλεμο καὶ σήμανε σημαντικὰ ἐδαφικὰ ὀφέλη γιὰ τὴν Ἑλλάδα, τὴ Μακεδονία μὲ τὴ Θεσσαλονίκη καὶ τὴν Καβάλα, τὴν Ἡπειρο μὲ τὰ Ἰωάννινα καὶ τὴν τελειωτικὴ ἐπίσημη ἀναγνώριση τῆς ἔνωσης τῆς Κρήτης μὲ τὴν Ἑλλάδα.⁸ Ἄφηνε ὅμως τὴ Δυτικὴ Θράκη στὴ Βουλγαρία, τῆς ὁποίας ἡ διέξοδος στὸ Αἰγαῖο καὶ οἱ μελλοντικές ἐπιδιώξεις ποὺ δὲν μποροῦσε νὰ ἐπιφέρει αὐτὴ ἡ ἐδαφικὴ διαμόρφωση προκαλοῦν μεγάλη ἀνησυχία στὸν μητροπολίτη Σμύρνης. Τίς διαθέσεις τῶν Βουλγάρων ἄλλωστε ἀπέναντι στὸν ἑλληνισμό, τῶν ὁποίων εἶχε διατελέσει μάρτυρας ὡς μητροπολίτης Δράμας κατὰ τὴν περίοδο 1902-1910, ἔβλεπε μὲ μεγάλη καχυποψία καὶ ἀνησυχία.⁹ Ἡ «νέα εἰς Βουκουρέστιον ἀποστολή», ἡ ὁποία κυρίως προκαλεῖ τὴν ἀνησυχία του καὶ ἀποτελεῖ τὴν πρωταρχικὴ αἰτία τῆς ἐπιστολῆς πρὸς τὸν Βενιζέλο ὑπῆρξε ἡ ἀπόπειρα ρύθμισης τῶν

8. Βλ. Μ. Llewellyn Smith, «Venizelos' Diplomacy, 1910-1923: From Balkan Alliance to Greek-Turkish Settlement», στο: Κιτρομηλίδης, ἐπιμ., *Eleftherios Venizelos*, σσ. 145-150. Βλ. ἐπίσης Κ. Σβολόπουλος, «Ἡ Ἑλλάδα μετὰ τὴ Συνθήκη τοῦ Βουκουρεστίου: στὸ μεταίχμιο κρίσιμων ἀποφάσεων», *Ἐλευθέριος Βενιζέλος. 12 Μελετήματα*, Ἀθήνα 1999, σσ. 69-78. Τελείως διαφορετικὴ ἐμφανίζεται ἡ ἀξιολόγηση τῆς Συνθήκης τοῦ Βουκουρεστίου ἀπὸ τὸν μητροπολίτη Σμύρνης στὴν ἐπιστολὴ του πρὸς τὸν Ἐλευθέριο Βενιζέλο μὲ ἡμερομηνία 5 Αὐγούστου 1913. Βλ. Μουσεῖο Μπενάκη, Ἄρχεῖο Ἐλευθερίου Βενιζέλου, φάκ. 311, αρ. 067.

9. Πληθώρα σχετικῶν τεκμηρίων δημοσιεύεται στὸ Ἄρχεῖον τοῦ Ἐθνομάρτυρος Σμύρνης Χρυσόστομου, τ. Α΄: Δράμα, ὅπου καὶ ἡ ἀνασκόπηση τῆς ἀρχιερατείας του στὴ Δράμα, σσ. xxxvii-xlvii. Τὸ ζήτημα τῆς βουλγαρικῆς ἀπειλῆς ἀπασχολεῖ σοβαρὰ τὸν μητροπολίτη Χρυσόστομο καὶ σὲ ἰδιαιτέρως σημαντικὴ ἐκτενὴ ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Βενιζέλο, μὲ ἡμερομηνία 3 Ἰουλίου 1913, στὴν ὁποία τονίζει ὅτι δὲν πρέπει νὰ ἐπιτραπῆ στὴ Βουλγαρία ἡ ἔξοδος στὸ Αἰγαῖο καὶ ὑπογραμμίζεται ἡ ἀνάγκη νὰ ἐπεκταθεῖ ἡ ἑλληνικὴ κυριαρχία μέχρι τὸ Δεδέαγατς, τὴ μελλοντικὴ Ἀλεξανδρουπόλη δηλαδὴ, καὶ παράλληλα νὰ δημιουργηθεῖ Ἑθρακικὸ κράτος μὲ πρωτεύουσα τὴν Ἀδριανούπολη. Βλ. Ἑλληνικὸ Λογοτεχνικὸ καὶ Ἱστορικὸ Ἄρχεῖο, Ἄρχεῖο Ἐλευθερίου Βενιζέλου, φάκ. 02, ἀρ. 006.

έλληνοτουρκικῶν ἐκκρεμοτήτων καὶ διαφορῶν, οἱ ὁποῖες ἐξακολουθοῦσαν νὰ ὑποβόσκουν καὶ μετὰ τὴν ἑλληνοτουρκικὴ συμφωνία τῶν Ἀθηνῶν τοῦ Νοεμβρίου τοῦ 1913. Ὁ Βενιζέλος ἔκρινε ὅτι οἱ ἐκκρεμότητες αὐτὲς ἔπρεπε στὸ στάδιο ἐκεῖνο νὰ ρυθμιστοῦν καὶ αὐτὸ ὑπῆρξε ἡ ἐπιδίωξη τῆς ἑλληνικῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς τὸ πρῶτο ἐξάμηνο τοῦ 1914. Πολλὲς δυσκολίες ἀνέκυπταν γιὰ τὴν Ἑλλάδα μὲ τὸ Βορειοηπειρωτικὸ ζήτημα καὶ τὴν ἀνοιχτὴ ἐχθρότητα τῆς Ἰταλίας καὶ τῆς Αὐστρίας καὶ τὴν ἀπροθυμία τῶν συμμάχων της, Βρετανίας καὶ Γαλλίας, νὰ τὴν ἐνισχύσουν ἀπέναντι στὶς πιέσεις τῆς Τουρκίας στὸ Αἰγαῖο.¹⁰ Ἐξίσου ἀπρόθυμοι νὰ συνδράμουν τὴν Ἑλλάδα στὴν ἀντιπαράθεσή της μὲ τὴν Τουρκία ἀποδεικνύονταν καὶ οἱ σύμμαχοί της στὸν Β΄ Βαλκανικὸ Πόλεμο, Σερβία καὶ Ρουμανία. Αὐτὸ ὑπῆρξε τὸ διπλωματικὸ περιβάλλον ἐντὸς τοῦ ὁποῖο ὁ Βενιζέλος ἔκρινε ὅτι μιὰ ἀπόπειρα συνεννόησεως μὲ τὴν Τουρκία θὰ ἦταν πρὸς τὸ συμφέρον τῆς χώρας. Ἄλλωστε κατὰ τὸ πρῶτο ἐξάμηνο τοῦ 1914 οἱ διώξεις τῶν ἑλληνικῶν πληθυσμῶν στὴ Μικρὰ Ἀσία καὶ τὴν Ἀνατολικὴ Θράκη ἔλαβαν τέτοια ἔκταση ὥστε ὁ ἐθνικὸς κυβερνήτης ἄρχισε νὰ σκέπτεται τὴ δυνατότητα δραστικότερων λύσεων γιὰ τὴν προστασία τους, περιλαμβανομένης μιᾶς ἐνδεχόμενης ἀνταλλαγῆς ἑλληνοτουρκικῶν πληθυσμῶν.¹¹ Αὐτὴ ἦταν ἡ πρώτη φορὰ κατὰ τὴν ὁποία ἀνέκυψε ἡ ἰδέα τῆς ἀνταλλαγῆς πληθυσμῶν ὡς λύση τῶν διεθνῶν προβλημάτων στὴ Νοτιοανατολικὴ Εὐρώπη. Γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση ὅλων αὐτῶν τῶν προκλήσεων ὁ Βενιζέλος εἶχε δεχθεῖ βρετανικὴ πρόταση γιὰ κατ' εὐθείαν διαβούλευση μὲ ἐκπροσώπους τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας στὶς Βρυξέλλες καὶ ὄχι στὸ Βουκουρέστι, ὅπως γράφει ὁ Χρυσόστομος, τὸν Ἰούλιο τοῦ 1914.¹² Ἴσως αὐτὴ ἡ πληροφορία νὰ ἐνέπνευσε τὴν ἀνησυχία τοῦ Χρυσόστομου καὶ νὰ προκάλεσε τὸν δραματικὸ τόνο τῆς ἐπιστολῆς ποὺ ἀπευθύνει στὸν πρωθυ-

10. Βλ. Llewellyn Smith, «Venizelos' Diplomacy», σσ. 150-152, καὶ Ν. Παπαδάκης, *Ἐλευθέριος Βενιζέλος. Βιογραφία*, τ. Α΄-Β΄, Χανιά-Ἀθήνα 2017, τ. Α΄, σσ. 482-489.

11. Βλ. Γ. Μουρέλος, «The 1914 Persecutions and the First Attempt at an Exchange of Minorities between Greece and Turkey», *Balkan Studies* 26 (1985), σσ. 388-413. Στὴν ἀρχικὴ αὐτὴ ἐμφάνιση τῆς ἰδέας τῆς ἀνταλλαγῆς ἀναφέρεται καὶ ὁ D. Pentzopoulos, *The Balkan Exchange of Minorities and its impact upon Greece*, Χάγη-Παρίσι 1962, σ. 56.

12. Βλ. G. B. Leon, *Greece and the Great Powers 1914-1917*, Θεσσαλονίκη 1974, σσ. 13-14. Ἐπίσης D. Alastos, *Venizelos. Patriot Statesman Revolutionary*, Λονδίνο 1942, σ. 139.

πουργό. Καθ' ὁδὸν πρὸς τὶς Βρυξέλλες, ὅπου δὲ συναντοῦσε τὸν μεγάλο βεζύρη, πρίγκιπα Mehmet Said Halim πασά, ὁ Βενιζέλος πληροφορήθηκε στὸ Μόναχο τὴν κήρυξη τοῦ πολέμου καὶ ἐπέστρεψε στὴν Ἀθήνα.

Αὐτὸ εἶναι τὸ περίγραμμα τῶν ἱστορικῶν συμφραζομένων τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Χρυσοστόμου Σμύρνης πρὸς τὸν Ἐλευθέριο Βενιζέλο. Πέραν τῶν διπλωματικῶν παραμέτρων τῶν ἐθνικῶν ζητημάτων, πάντως, οἱ ὁποῖες πρωταρχικὰ καθόριζαν τὸ σκεπτικὸ τῶν χειρισμῶν τοῦ Βενιζέλου, ὁ Χρυσόστομος βίωνε καὶ συνυπολόγιζε καὶ τὴ δραματικὴ πραγματικότητα τῶν διώξεων τοῦ ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, τοῦ χριστιανικοῦ του ποιμνίου.¹³ Ὁ ἑλληνισμὸς τῆς Μικρᾶς Ἀσίας διατελοῦσε ἤδη σὲ κατάσταση ὀμηρείας στὸν ἑλληνοτουρκικὸ ἀνταγωνισμὸ καὶ πλήρωνε συχνὰ μὲ αἷμα τὴν κλιμάκωση τῆς ἐχθρότητας μεταξὺ τῶν δύο χωρῶν. Τὸ δραματικότερο ἐπεισόδιο ὑπῆρξε ἐκεῖνο τῆς σφαγῆς τοῦ πληθυσμοῦ στὴν Παλαιὰ Φώκαια στὶς 30-31 Μαΐου 1914.¹⁴ Ἡ μαρτυρία τοῦ μητροπολίτη Χρυσοστόμου καθορίζεται ἀπὸ

13. Πλεῖστες συναφεῖς μαρτυρίες στὸ *Ἀρχεῖον Ἐθνομάρτυρος Σμύρνης Χρυσοστόμου*, τ. Β': *Μικρὰ Ἀσία 1910-1914*, σσ. 45-291. Διάχυτη εἶναι ἡ ἀνησυχία τοῦ μητροπολίτη Χρυσοστόμου γιὰ τὶς διώξεις τὶς ὁποῖες ὑφίσταται τὸ ποιμνίον του στὴ Μικρὰ Ἀσία. Ἡ ἀνησυχία του ἐκφράζεται σὲ ὑψηλοὺς τόνους σὲ ἐπανειλημμένες ἐπιστολὲς πρὸς τὸν Ἐλευθέριο Βενιζέλο κατὰ τὰ ἔτη 1912-1914. Βλ. χαρακτηριστικὰ τὴν ἐκτενὴ ἐπιστολὴ τῆς 5ης Νοεμβρίου 1912, μὲ τὴν ὁποία ὁ Χρυσόστομος συγχαίρει τὸν Βενιζέλο γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Θεσσαλονίκης, ἀλλὰ ὑπενθυμίζει ζωηρὰ ὅτι πρέπει νὰ διασφαλιστοῦν καὶ τὰ ἀνθρώπινα δικαιώματα τῶν Ἑλλήνων τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Βλ. Μουσεῖο Μπενάκη, *Ἀρχεῖο Ἐλευθερίου Βενιζέλου*, φάκ. 353, ἀρ. 13. Τῆς ἴδιας ἐπιστολῆς ἀκέφαλο δακτυλόγραφο ἀντίγραφο ὑπάρχει στὸν φάκ. 265, ἀρ. 14 τοῦ ἴδιου ἀρχείου. Γιὰ τὸ σοβαρὸ ζήτημα τῶν διωγμῶν τῶν Μικρασιατῶν Ἑλλήνων ποὺ προκαλοῦσε ἡ μετανάστευση τῶν μουσουλμάνων τῆς Μακεδονίας, βλ. ἐπιστολὴ μὲ ἡμερομηνία 21 Ἀπριλίου 1914, *Ἑλληνικὸ Λογοτεχνικὸ καὶ Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο*, *Ἀρχεῖο Ἐλευθερίου Βενιζέλου*, φάκ. 02, ἀρ. 008-1. Τὸ ἴδιο ζήτημα ἀπασχολεῖ τὸν Σμύρνης Χρυσόστομο καὶ σὲ ἐπιστολὴ του πρὸς τὸν Θεσσαλονίκης Γεννάδιο, ἡμερομηνίας 21 Ἀπριλίου 1914, ἢ ὁποία δημοσιεύεται στὸ *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν* 19 (2015), σσ. 41-54. Γιὰ τὰ πλήρη βιβλιογραφικὰ στοιχεῖα, βλ. ἀνωτέρω σημ. 1. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ζητήματα αὐτὰ ὁ Σμύρνης Χρυσόστομος κατὰ τὴν ἴδια ἐποχὴ καθιστᾷ τὸν Ἐλευθέριο Βενιζέλο κοινῶν καὶ ἄλλων του ἀνησυχιῶν ἐν σχέσει πρὸς σοβαρὰ ἐκκλησιαστικὰ ζητήματα, ὅπως ἡ διαδοχὴ τοῦ πατριάρχη Ἰωακεῖμ Γ'. Βλ. ἐπιστολὴ ἡμερομηνίας 13 Νοεμβρίου 1913, Μουσεῖο Μπενάκη, *Ἀρχεῖο Ἐλευθερίου Βενιζέλου*, φάκ. 311, ἀρ. 008.

14. *Ἀρχεῖον Ἐθνομάρτυρος*, τ. Β', σσ. 97-99 καὶ πολλαπλὰ σποράδην. Γιὰ τὸν διωγμὸ στοὺς οἰκισμοὺς τῆς Παλαιᾶς καὶ Νέας Φώκαιας, βλ. συναφεῖς μαρτυρίες στὸ Κέντρο Μικρασιατικῶν Σπουδῶν / *Ἀρχεῖο Προφορικῆς Παράδοσης* / φάκ. 151: Παλιὲς Φώκαιες / *Ἀπηγήσεις Ἱστορικῶν Γεγονότων*, σ. 165: Μαρτυρία Ἀντωνίου Καψαμπέλη:

αὐτὲς τὶς ἐμπειρίες καὶ τὴ συναίσθηση τῶν εὐθύνων του ὡς ποιμενάρχου τῶν διωκομένων χριστιανῶν τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας. Αὐτῆς τῆς ἀγωνίας κοινῶν ἐπιχειρεῖ νὰ καταστήσει τὸν ἐθνικὸ κυβερνήτη μὲ τὴ δραματικὴ ἔκκληση ποὺ τοῦ ἀπευθύνει μὲ τὴν ἐπιστολὴ του τῆς 7ης Αὐγούστου 1914.

1914-1922. «Διωχτήκαμε τὸ 1914. Πήγαμε στὴ Θεσσαλονίκη καὶ μετὰ ἤρθαμε ἐδῶ. Τὸ 1922 ὅσοι φύγαμε φύγαμε. Ἄπὸ τὴν οἰκογένειά μου σφάχτηκαν 22 (καταγραφὴ Ζωῆς Κυριτσοπούλου)»· καὶ φάκ. 152: Νέες Φώκιες / Ἀπηγήσεις ἱστορικῶν γεγονότων: Διωγμὸς τοῦ 1914 καὶ Ἔξοδος, σσ. 132-135. Βλ. ἐπίσης Κέντρο Μικρασιατικῶν Σπουδῶν, *Ἡ Ἔξοδος*, τ. Α': *Μαρτυρίες ἀπὸ τὶς ἐπαρχίες τῶν Δυτικῶν παραλίῶν τῆς Μικρασίας*, εἰσ. Φ. Ἀποστολόπουλος, Ἀθήνα 1980, σσ. 48-51 (Παλιὲς Φώκιες).

